

УДК 141.7:316:398.21(=161.2)

О. О. Наседкіна
аспірант кафедри філософії
Запорізького національного університету

КАЗКОВА КАРТИНА СВІТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС

Тема національного самовизначення й етнічного самоусвідомлення українців була і є одним із найгостріших соціальних питань. У контексті сучасного соціально-політичного сьогодення незалежної України народні казки актуалізують проблему духовних витоків українського етносу, створюють міфічно-реалістичне казкове світобачення, ілюструють найхарактерніші риси національного українського характеру. Слідуючи за висловом постструктураліста Ж. Дерріда «Все є дискурс», розглянемо, як в українських казках конструюються смисли завдяки соціальним практикам [6]. Діалектика дискурсу полягає в тому, що він, з одного боку, конструє світ, а з іншого – сам є результатом соціальної конструкції. Дискурсивний аналіз дає змогу розглядати не тільки питання влади, соціальної нерівності, суспільних цінностей, а й саму казку як форму соціальної практики. Український менталітет (казковий зокрема), а також культурні стереотипи в українських народних казках досліджували І. Франко, М. Ващак, О. Вдовиченко, Н. Годзь [1; 2; 3].

Модель світу, навіть ілюзорна, «задовольняє потреби [людини] в певній осмисленій картині світу...» [9, с. 59–60]. Казкова картина світу – образне переплетіння дивного, чарівного й небувалого із соціальною реальністю. Користуючись методом соціокультурного дискурс-аналізу, розглянемо казкову модель світу в українських народних казках, що і становить мету статті.

На регіональну казкову картину світу впливають такі специфічні фактори, як розвиток народної самосвідомості (визвольна боротьба за незалежність, набуту в результаті історичного розвитку), культурні традиції, міфологічні уявлення, релігійні вірування, стереотипи, географічне розташування та політично-економічний і соціальний рівень розвитку. Під час дослідження українського казкового світогляду будемо спиратися на ідею Платона про неможливість нехтування думкою інших про нас: «Вважають вони нас хорошими чи ні» [5, с. 226].

Зауважимо, що соціально-статусний ярлик «меншвартисної» нації не міг не вплинути на самосвідомість українського народу. Уявлення, забобони, вірування й приказки утворюють казковий переказ або те ціле, усвідомлене як «рідний набуток предків», що поєднує міфічні перекази про походження богів, світобудову та соціальне життя [4, с. 16]. Регіональна картина світу зближується з національним світоглядом, який варто розглядати не як національну систему чи теорію, а як національну самотність мислення й тенденції національного духу [8, с. 472].

На нашу думку, домінуючими чинниками світоглядних позицій українських казок є боротьба за справедливість і прагнення бідних поліпшити власне матеріальне становище. Опозиція бідність-багатство втілена в казках: «Бідний чоловік і смерть», «Про злидні», «Убогий та багатий». Набуття багатства як можливості заради можливості жити гідно асоціюється з грошима, худобою (коровами, волами), землею, власною хатою, істинним добробутом (уявні хата з сиру й масла, поле пшениці). Земля завжди була сакральною у свідомості українського господаря, й «органічна залежність від землі простежується в пісенному фольклорі та народних звичаях» [1]. Одруження з королевою – мрія бідного селянина, який не поступається розумом і сміливістю панам. У суспільних відносинах українські казки характеризуються прихильністю до бідної людини.

Зубожіння знаходить співчуття в серцях українців: у сироти Іванка стара хатка й городу латка, бідний не володіє матеріальними статками, у нього є лише жива душа. Бідна людина сподівається на Божий захист: молитва бідного, на відміну від молитви багатого, доходить до Бога. Багата

людина не отримує бажаного, навіть коли підтверджує прихильність до Бога зовнішніми діями – молитвою, читанням акафісту, пожертвуванням грошей на церкву. Бог як Батько пригнічених і нещасних не потребує зовнішнього: Богу потрібно милосердне, співчутливе серце людини.

Релігійний аспект завжди був наявний у казках для визначення українського менталітету [2, с. 181]. Багаті не бояться гріха (за християнськими канонами, цей факт підтверджує неістинну віру в Бога): пани забирають землю в сироти й не визнають бідного за рівного собі. Пан із красномовним ім'ям Стульморда на резонне зауваження бідняка «Гріх буде вам, хіба вам мало вашої землі?» зухвало й на смішкувато відповідає: «Гріх хай йде в міх – зверху макогоном». Емоційність українців – зосередженість на внутрішньому світі почуттів – філософія серця, для якої притаманні ліризм, гуманізм, толерантність, сентиментальність, чутливість [2, с. 180]. Українська народна свідомість засуджує розділення людей на соціальні прошарки: в образі пана Коцького українці висміюють власні невігластво і страх, які породжують уявний високий соціальний статус kota.

Українське сприйняття природи в казках – поетичне. Шанобливе ставлення до природи закладено ще язичництвом і знайшло вдячне місце в свідомості українців-землеробів [1]. Помічники людей – представники тваринницького світу: гриф, журавка, кіт, собака, стара свиня. Відлюдник, цар із пенька Ох, старий дід уособлюють життєву мудрість, наставляючи людей і даючи їм поради. Образи «надлюдей», що володіють надприродними людськими можливостями (Вернигора, Вернидуб і Крутивус), черпають силу від природи, звершуючи подвиги заради громади. Міфологічне сприйняття світобудови втілене в образі Змія чи Велетня, який живе в Залізній горі, на Дереві-до-Неба чи в підземному світі, куди вкрай важко дістатися земній людині. Велетенська драбина – Дерево-до-Неба – універсальний образ Світового Древа, що поєднує гріховний злий світ людей із духовним чистим світом, де здійснюються бажання. Велетні – поетичний похмурий образ чужоземних ворогів, які залишили по собі пам'ять в доісторичну добу [4, с. 15].

Змій або Змія в міфології русинів виступають як ворог людини. «Битися чи миритися?» – запитує Змій. Український герой сміливо обирає бій і перемагає. Український казковий Змій – слов'янське міфологічне уособлення грізних небесних сил – не людоїд, він, як українець, їсть вареники, однак людей бере в полон. Українській Змій володіє багатством, захищаючи природні надра; його вбивають булавою, донька/жінка велетня/Змія є помічниками юнака, який б'ється зі злом. Саме донька вирішує за юнака непосильні для смертної людини завдання (побудувати паркан із гребінця, а з волосинки – річку).

Різноманітні анімалістичні персонажі видають в українцях аграрну націю, яка одвічно існує в близькому сусідстві з природою. Сільські мешканці – коза-дерева, цап, баран, гусенятко, вовк-співак, рак-неборак – вступають в активну взаємодію з людьми. Унікальний образ Кобилячої Голови вершить правосуддя. Соціальні прошарки суспільства переносяться й на природу: ієрархічні відносини втілюються в образі жайворонка – царя птахів, і миші – цариці наземного простору. Універсальні мотиви перетворення людини на тварину або народження дитини з природних матеріалів утілено в таких сюжетних лініях: юнак перетворюється на хорта, сокола, коня, окуня, гранатовий перстень, пшоно; відьма обертається зайцем (подібні перевтілення має й кельтська міфологія).

Незвичайні діти-визволителі народу народжуються з природних речей, неначе набираючись від природи фізичних і розумових сил. Коти-горошок народжується

з горошини, Івасик-Телесик – із деревини. Люди перетворюються на каміння (притаманний і східним казкам сюжет). Жива вода з озера, з якого ніхто не пив, – і донині лікувальна молодильна вода Карпатських гір та озер України. Світогляд первісних людей сучасної України був пов'язаний із уявленнями про колообіг душ, у якому ненароджені душі, перебуваючи в джерельних водах, повертались у гірські джерела після закінчення життєвого циклу. Ірреальні істоти українських казок, що співіснують із людьми, – природного зеленого кольору. У царя з пенька на ім'я Ох зелений піджак, зелена борода, зелені дружина й діти.

Сила Зла узагальнена в образах Змія, його матері відьми, яка схожа на стару-старезну жінку, котра кличе до себе не товариство чи громаду, а збіговисько – чортів і упирів. На відміну від ірландських потойбічних персонажів – фей, які несуть моральні настанови не шкодити природі, бути милосердним до бідних, функція нечистої сили українських казок полягає виключно в завданні шкоди людям. Злидні – образ бідності – живуть під піччю, і той, хто їх визволяє, тобто порушує їхній спокій, стає бідним. Мотив замикання Злиднів – невидимих дідів-жебраків або маленьких істот – шляхом хитрощів властивий багатьом оповідям Сходу й Заходу: єврейським талмудичним оповіданням про бісів, арабським казкам, індійським оповідям. Давня Русь отримує легенду про замкненого біса, можливо, з Візантії та вносить її в життя святих [4, с. 182–189]. Серед ворогів українців – дивна істота з одним оком Песиголовець, який має незнайомий голос. Голос Песиголовця можна інтерпретувати як символ сакрального знання, як голос підсвідомості чи таємничий голос природи. Смерть як антропоморфна істота виступає як хресна мати для людини (образне усвідомлення факту, що смерті не уникає ніхто). Чоловік вином і калачами годув смерть і укладає з нею угоду (бажання відкласти фізичне небуття).

Серед елементів української казкової картини світу виокремимо прихильність братерству та свободі, яка втілюється в неписаних законах, що набувають смислового навантаження моральних цінностей: «Як же так, свою кров та не визволяти?», «Добрий козак усе по волі ходить». У 1650 р. посол Венецької республіки Альберт Віліна зауважує, що козаки ставлять свободу понад усе [4, с. 56]. Однак, хоча «свобода сприймається на всіх рівнях, розуміння, якою вона повинна бути, є різним» [1]. Соціальний ідеал українців – автентичний образ Івана-Побивана, небагатий сміливий, хитрої людини, сильної тілом і духом. Іван-Побиван виказує доброту й жалість до навколишнього світу, здатен прощати ворогів з християнського милосердя. В опозиції свій-чужий маркером визначення соціального поля Свого стає обручка чи перстень. Щодо рис українського народного характеру, які піддаються осуду, виділимо лінощі, балакучість, заздрість, зраду. Засуджується нехристиянська поведінка: образа бідного, поховання не за канонами церкви, крадіжка ікон і антихристиянське бажання людини жити довше, ніж дозволяє Бог.

Жертовність і страх громадського осуду притаманні українському світоглядові. Французький інженер Боплан (XVII ст.) зазначав, що поведінкова рівність українських жінок і чоловіків свідомо стримується жінкою через прилюдне висміювання й сором [5, с. 51]. Індивідуалізм – національна риса українського характеру. Уважається, що індивідуалізм – це «самореалізація в межах локального індивідуального світу, який створюється самостійно» [3, с. 180]. Однак казки дають приклади колективних дій заради власної безпеки чи як ритуалів. У казках тварини гуртом збирають овочі на борщ, цап і баран разом проганяють вовків із хати, родина йде на свято до іншої сім'ї. Відвідування гостями сімей на народні свята – старовинний звичай українців. Українські казки дають приклади ввічливості й люб'язності: Дозвольте заспівати! / Дай, Боже, здоров'я! / Здоров'я була / Добрий вечір, татуню! / Чоловіче добрий! / Соколику-голубчику.

У 1859 р. Крістоф Дітріх Роммель, перебуваючи в Малоросії, зазначав: «Ніде більше народна й побутова мова не є такою багатою на люб'язні та пестливі слова» [5, с. 168]. Про українців як багатий уявою народ із розвиненим естетичним почуттям пише Гастгавзен у 1847 р. [5, с. 131].

Отже, українську казкову картину світу можна описати як поетичну, музичну, чутливу. Українець – хазяїновитий, гостинний, працелюбний. Українському світоглядові притаманна психологія приватного господаря, але, з іншого боку, безініціативність і «нігілістично-анархічний тип дискурсивно-етичних практик» [1]. Україна, що пройшла історичний етап трипілля з високою землеобробською культурою (III ст. до н. е.), антської держави, Куявії та Славії, вбирає в себе діалог міфології з візантійським християнством. Явище подвійної віри залишається в українців і дотепер у збереженні дохристиянських обрядів, язичницьких вірувань і забобнів, з одного боку, та вірі в християнського Бога – з іншого.

Хоча українська казкова картина світу характеризується бесистемним накопиченням міфологічних уявлень і соціальних ідей, вона беззаперечно не сприймає деспотизм, екстремізм і боготворить землю та ідею єднання з природою. Філософське спрямування українського світогляду – життєлюбне сердечне сприйняття природного світу, гостре усвідомлення минулості й швидкоплинності життя. У філософських традиціях Київської Русі релігія трактується з погляду етики: страх Божий магі в серці, не зволікати з добрими справами, поважати старших, сміливо захищати батьківщину. Видатна пам'ятка українського народу «Велесова Книга» (V–IX ст.) вимальовує непохитну віру в божественне походження українського етносу.

Отже, дискурсивний аналіз дає змогу інтерпретувати українську казкову картину світу як таку, що має дещо розмиті контури ідеї державності й укорінений потужний національний дух спротиву. Ці фактори пояснюють довготривалу залежність України від інших держав (у тому числі й від Росії) й соціально-релігійними утисками українців. В українських казках утілюються образи як реальних, так і міфічних народних визволителів – гайдамаків, Кирила Кожум'яки, Івана-Побивана. В українській картині світу суттєво виражені етичні настанови щодо суспільної поведінки та норми морального життя.

Уважаємо, що дискурсивний аналіз казкового світу становить перспективний матеріал для подальшого дослідження у сфері соціальних практик, наприклад, у структурах влади, соціально-класових відносинах, релігійному аспекті й на рівні побутової взаємодії. Особливий інтерес викликає втілення мовних казкових структур на рівні державних і приватних відносин.

Література

1. Ващак М. Особливості українського менталітету / М. Ващак // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 266–269.
2. Вдовиченко О.В. Проблема самоідентифікації націй: особливості українського менталітету / О.В. Вдовиченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.fhijournal.org/wp-content/uploads/2014/02/ОЧБ-3-Вдовиченко.pdf.
3. Годзь Н.Б. Культурні стереотипи в українській народній казці: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 / Н.Б. Годзь; Харків. нац. ун-т ім. Каразіна. – Х., 2004. – 19 с.
4. Міфи України // Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев; пер. Ю. Буряка. – К.: Довіра, 2003. – 383 с.
5. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 256 с.
6. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ: сборник статей / гл. науч. ред. О.Ф. Русакова. – Екатеринбург: Дискурс-Пи, 2006. – 209 с.
7. Українські народні казки. – К.: Ірпінь, 1996. – 656 с.
8. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
9. Фромм Е. Искусство любить / Е. Фромм; пер. с англ.; под ред. Д.А. Леонтьева. – 2-е изд. – СПб.: Азбука, 2002. – 216 с.

Анотація

Наседкіна О. О. Казкова картина світу: український дискурс. – Стаття.

У статті в контексті дискурсивного аналізу досліджена українська казкова картина світу. Мета статті – здійснити аналіз українського казкового фольклорного дискурсу. Розглянуто елементи казкової картини світу: міфологічні уявлення, релігійні вірування, образи народних визволителів, соціальні мрії про справедливість, морально-етичні настанови. Особлива увага приділяється соціальним почуттям, а також рисам національного українського характеру. Досліджено, що казкова картина світу являє собою діалектичне поєднання ірраціонального та соціокультурно зумовленої реальності, що складається в народній свідомості. Соціалізується не лише людський казковий світ, а й анімалістичний. Казкова картина світу українського народу, опираючись на слов'янську міфологію, характеризується національно забарвленим сприйняттям соціальної дійсності.

Ключові слова: картина світу, дискурс, світогляд, казковий образ, національний характер.

Анотация

Наседкина О. О. Сказочная картина мира: украинский дискурс. – Статья.

В статье в контексте дискурсивного анализа исследована украинская сказочная картина мира. Цель статьи – осуществить анализ украинского сказочного фольклорного дискурса. Рассмотрены элементы сказочной картины мира: мифологические представления, религиозные верования, образы народных освободителей, социальные мечты о справедливости, морально-этические наставления. Особенное внимание уделяется социальным чувствам, а также чертам

национального украинского характера. Исследовано, что сказочная картина мира представляет собой диалектическое единство иррационального и социокультурно обусловленной реальности, которое складывается в народном сознании. Социализируется не только человеческий сказочный мир, но и анималистический. Сказочная картина мира украинского народа, опираясь на славянскую мифологию, характеризуется национально окрашенным восприятием социальной действительности.

Ключевые слова: картина мира, дискурс, мировоззрение, сказочный образ, национальный характер.

Summary

Nasedkina O. O. Tales' picture of the world: Ukrainian discourse. – Article.

The Ukrainian tales' picture of the world has been researched in the context of the discourse analysis. The article's goal is to make the Ukrainian folklore tales' analysis. Some tales' picture of the world's elements have been investigated in the article. These include some mythological perceptions, religious beliefs, the images of peoples' liberators, social dreams of justice and ethical precepts. Special attention is given to social feelings as well as the Ukrainian national traits of character. It has been found out that the tales' picture of the world can be considered as a dialectical link of irrationality to socially and culturally stipulated reality, which is made up in the peoples' consciousness. Not only the people's world but the animal's one is socialised. The Ukrainian tales' picture of the world based on the Slavonic mythology is characterised by the rather national-coloured perception of the social reality.

Key words: picture of the world, discourse, worldview, tale's image, national character.